

TILSHUNOSLIKDA SINTAKTIK ALOQALAR MASALASI

Qurbonov Davlatshoh Baxtiyorovich
Samarqand davlat chet tillar instituti
Ingliz filologiyasi o'qituvhchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.6635797>

Annotatsiya. Mazkur maqolada tilshunoslikda sintaktik aloqalar masalasi yoritib berilgan bo'lib, unda hozirgi zamon tilshunosligida gaplarni sintaktik qatlamda tahlil qilish, komponent va sintaksemalarga ajratib tahlil qilishlarni ko'rib chiqqan.

Kalit so'zlar: sintaktik aloqalar, teng bog'lanish, tobe bog'lanish, moslashuv, boshqaruv, bitishuv, komponent tahlil.

An'anaviy grammatikalarda berilishicha, sintaktik aloqalar borasida barcha tillar nazariy grammatikalariga qaraganimizda moslashuv, bitishuv va boshqaruv kabi atamalar qo'llaniladi, ammo ularni sintaktik sathda gap qurilmasida tahlil qilganda, ular sintaktik aloqalar vazifasini bajarmaydi.

Masalan:

I read a book.

I come home.

Har ikkala jumla sintaktik jihatdan bir xil bo'lishiga qaramasdan, ular o'rtasida farq bor. Birinchi gapda read a book elementlari o'rtasida boshqaruv bor, ya'ni read fe'li o'timli bo'lganligi uchun. Ikkinchi gapda esa come home elementlari o'rtasida hech qanaqa sintaktik aloqa borligi aytilmagan, buning asosiy sababi til sathlarining bir-biri bilan aralashtirib yuborilishidir. Shuning uchun ham sintaktik sathda gap qurilmasidagi elementlar o'rtasidagi o'zaro aloqalarni yangilari ishlab chiqildi. Undan tashqari formal jihatdan quyidagi ikki usulda gap elementlarining bog'lanishi ham qayd etilgan.

1) teng bog'lanish; 2) tobe bog'lanish;

Teng bog'lanish o'z nomidan ham ma'lumki, gap tarkibidagi so'zlar bir-biri bilan teng bog'lanadilar. Tobe bog'lanishda esa biri ikkinchisiga tobe bo'ladi. Undagi tobe va hokim so'zlar: 1) moslashuv; 2) boshqaruv; 3) bitishuv usullari yordamida so'z birikmasi hosil qiladi.

Moslashuv – tobe so'z va hokim so'zlarning shaxs-sonda mosligi:

M: mening kitobim, sening kitobing.

Boshqaruv-tobe so'zning hokim so'z talab qilgan shaklini olishidir:

A) Kelishikli boshqaruv(-ni, -ga, -da, -dan). M: kitobda bor, uydan oldim.

B) Ko'makchili boshqaruv (ko'makchi so'zlar yordamida). M: sayr haqida gaplashmoq.

Bitishuv-tobe so'zning hokim so'z bilan faqat ma'no jihatidan birikishi:

M: kata tanaffus, chiroyli qiz.

Hozirgi zamon tilshunosligida gaplarni sintaktik qatlamda tahlil qilish borasida gap bo'laklariga, ya'ni bosh bo'laklar va ikkinchi darajali bo'laklarga ajratib o'rganish bilan chegaralanadi. Zero, gaplarning sintaktik birliklarini, semantik maydonini, ularning differensial sintaktik hamda differensial sintaktik-semantik belgilarni aniqlash va bunda ma'lum lisoniy metodlarga tayanib gaplarni tahlil qilish zamon talabidir.

Prof. A. M. Muxin va uning shogirdlari tomonidan ishlab chiqilgan «komponent va sintaksemalarga ajratib tahlil qilish» metodi juda samaralidir. Komponentlab tahlil qilish deganda gapda ishtirok etgan sintaktik birliklarni o'zaro sintaktik aloqalarini aniqlab, yunksion modellar yordamida tasvirlash, ularning differensial sintaktik-semantik belgilarini aniqlash tushuniladi. Gapdagi elementlarning differensial sintaktik-semantik belgilari elementlar orasidagi paradigmatic munosabat orqali aniqlanadi.

Komponentlab tahlil qilish gap qurilmasini o'rganishning birinchi bosqichi hisoblanadi. Gapdagi elementlar o'rtasidagi aloqalar esa yunksion modelda o'z aksini topadi. A. S. Barxudarov va A. Yelmslevlarning aytishicha ikki element o'rtasida quyidagicha uch xil sintaktik aloqa bo'ladi: 1) gapdagi har ikki element bir-biriga tobe bo'lmagan holda (koordinativ); 2) birinchi element ikkinchisiga tobe bo'ladi, lekin ikkinchisi birinchisiga tobe bo'lmaydi (subordinativ); 3) birinchi element ikkinchisiga va ikkinchisi o'z o'rnida birinchisiga tobe bo'ladi (predikativ).

Ma'lumki, an'anaviy grammatikada sintaktik aloqalar deganda bitishuv, moslashuv va boshqaruvlar tushuniladi [1]. Ammo bu sintaktik aloqalar gaplarning sintaktik tahlilida ko'zga tashlanmaydi, chunki moslashuv morfologik qatlamda qaralsa, bitishuv va boshqaruvlar leksik qatlamda kuzatiladi. Demak, sintaktik aloqalarni aniqlashda til sathlari bir-biri bilan aralashtirib yuborilgan. Shuning uchun ham mazkur ishda sintaktik aloqalar yunksion modellar orqali beriladi, hamda gapda ishtirok etgan sintaktik birliklarning differensial sintaktik belgilari komponent modellar yordamida bayon etiladi. Mazkur operatsiyalar, asosan, gapdagi yadro komponentlarni aniqlashda eksperiment metodidan, ya'ni tushirib qoldirish transformatsiyasidan foydalanish orqali amalga oshiriladi. Natijada, gapdagi yadro va tobe komponentlar aniqlanib, komponent modellarda sintaktik elementlarning morfologik xususiyatlari ham ko'rgazmali ravishda qayd etiladi. Demak, gaplarni komponentlarga ajratib tahlil qilish sintagmatik yo'nalishda gap birliklarini bir-biriga qarama-qarshi qo'yish usuli yordamida amalga oshiriladi [2]. Ushbu tahlilning navbatdagi bosqichida esa, bosh va ikkinchi darajali gap bo'laklari vazifasidagi sintaktik birliklarning differensial sintaktik-semantik belgilari

aniqlanib, ularning variantlari hamda ma'lum sintaktik aloqa asosida o'zaro bog'lanishi ko'rsatib beriladi. Gap tahliliga bunday yondashuvning ijobiy natija berishi ba'zi ishlarda ham o'z isbotini topgan [3]. Tahlilning bunday shakli paradigmatic rejada amalga oshiriladi. Sintaksemalarga ajratib tahlil qilishda asosan, kategorial differensial sintaktik-semantik belgilardan substansiallik (predmet yoki shaxsni ifodalovchi element), protsesuallik (harakat nomi yoki holatni ifodalovchi element) hamda kvalifikativlik (sifat, hajm, son, holat kabilarni ifodalovchi elementlar) kabilarga e'tibor qaratiladi [4].

Ushbu kategorial sintaktik-semantik belgilar tahlili asosida nokategorial belgilarni aniqlash imkoniyati ham paydo bo'ladi. Gap tahliliga bunday yondashuv sintaktik qatlamda elementar birliklarning quyidagi xususiyatlarini oydinlashtirish imkonini beradi: birinchidan, gap qurilmasidagi sintaktik birliklarning mazmuniy va shakliy xususiyatlarini o'rganish; ikkinchidan, gap bo'laklarini differensial sintaktik hamda sintaktik-semantik belgilar asosida tasniflash; uchinchidan, gapdagi elementlarni sintaksemalarga ajratishning sintaktik qatlamdagi sintaktik-semantik belgilariga xos sistemali munosabatlarini, shuningdek, har bir sintaksemaning paradigmatic variantlarini aniqlash; to'rtinchidan, modellashtirish va eksperiment-lisoniy tahlil metodlaridan foydalanish. Bu borada shuni qayd qilish joizki, lisoniy birliklarning sistemali tahlili haqida ko'pgina tadqiqotlar o'tkazilganligiga qaramay tilshunoslar aniq bir to'xtamga kelganlaricha yo'q. Chunki tilshunoslar tomonidan sistemali tahlil tushunchasi turlicha talqin qilinadi. Xususan, E.A.Trofimovanning ta'kidlashicha: «Til tizimi stilistik jihatdan differensiallikka ega bo'lib, stilistik belgilangan konstituyentlar lisoniy birliklarining sistem tasviridir» [5]. A.S. Mel'nichukning fikricha, sistemali tahlil tushunchasi elementlarning sistem jihatdan o'zaro bog'liqligi va farqlanganligida namoyon bo'ladi [6].

Gaplarning sintaktik tahliliga tilshunoslar turlicha yondashadilar. Xususan, gap bo'laklariga ajratish tema-rematik nuqtai nazardan, modal struktura ob'yektiv va sub'yektiv munosabat nuqtai nazaridan yondashuvlar mavjud. Bu esa turli-tuman munozarali fikrlar paydo bo'lishiga olib keladi. Bunday holat kesim tavsifida ham uchraydi. Xususan, ayrim grammatik qo'llanmalarga nazar tashlasak, gap bo'laklari savol qo'yish yo'li bilan yoki so'z tartibi yordamida tahlil qilinadi. Bu esa nazarimizda, tilshunoslikda gap bo'laklari tahlilida yangicha lisoniy metodlarga katta ehtiyoj borligidan dalolat beradi. Buning dalili ingliz tilida gap bo'laklarini tasniflashdagi turli-tumanlik misolida yaqqol ko'zga tashlanadi. Ingliz tilini olib qaraydigan bo'lsak, kesim sodda fe'l kesim, tarkibli fe'l kesim yoki fe'l kesim, ot kesim, frazeologik kesim,

fe'l+ot kesim kabilarga ajratiladi. Demak, hozirgi zamon tilshunosligida kesim turlari va uning tasnifi hanuz tilshunoslar oldida o'z yechimini to'liq topmagan muammolardan biri bo'lib qolmoqda.

Bizning nazarimizda, ushbu muammolar yechimi ingliz tilida gap bo'laklarini o'rganish gap elementlarini komponent va sintaksemalarga ajratib, ularning variantlarini inventarizatsiya qilish, shuningdek, tahlil orqali ularning izomorflik va allomorflik xususiyatlarini aniqlash orqali ancha oydinlashtiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ilyish B.A. The structure of Modern English. - Л: Просвещение, 1971. - С.181-183. Becker Th. Back-formation, Cross-formation and "Bracketing paradoxes" in Paradigmatic Morphology//Yearbook of Morphology. - London: Arnold, 2003.-P. 1-25
2. Мухин А.М. Структура предложений и их моделей. - Л.: Наука, 1968. - 230 с.
3. Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. (Синтаксис). —Тошкент: Ўқитувчи, 1995. — Б. 61-63.
4. Мухин А.М. Лингвистический анализ: Теоретические и методологические проблемы. - Л.: Наука, 1976. - С.105-106.
5. Трофимова Э. А. Приёмы выражения взаимосвязей реплик диалогической речи: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Москва, 1964. - С.6.
6. Мельничук А. С. Понятие системы языка и структуры языка в свете диалектического материализма// Вопросы языкознания. М., 1970. - № 1. - С. 21.
7. Asadov, R. M. (2016). SYNTACTIC VALENCY ON THE EXAMPLES OF SYNTAXEME ANALYSIS OF TRIVALENT ELEMENTS IN THE POSITION OF NON-NUCLEAR APPOSITIONAL PREDICATING COMPONENTS (NAP2). of Chelyabinsk State University, (9), 33.